

Л. Г. СОКУРЯНСЬКА,
канд. соціол. наук

Ludmyla G. Sokuryanska,
Ph.D. in Sociology

СТУДЕНТСТВО НА ШЛЯХУ ДО ІНШОГО СУСПІЛЬСТВА: ЦІННІСНИЙ ДИСКУРС ПЕРЕХОДУ

Актуалізація ціннісного дискурсу сучасної соціології детермінується, на наш погляд, нагальною потребою пізнання основних тенденцій і спрямованості аксіонормативного зрушення, яке проявляється як в глобальному, так і в регіональному, зокрема в пострадянському, контексті і яке визначає зміст сьогоденних трансформаційних процесів.

Дослідницький інтерес автора цієї статті зосереджений на проблемі динаміки ціннісної свідомості студентської молоді. Це зумовлено кількома причинами. По-перше, тим, що ця соціальна група за характером своєї діяльності, поглядами, ціннісними орієнтаціями і т. д. дуже близька до інтелігенції. Оскільки, на наше переконання, інтелігенція, а точніше та її частина, яку ми називаємо інтелектуальною елітою, відіграє щонайважливішу (якщо не головну) роль у продуванні й трансляції ціннісно-нормативних структур того чи іншого суспільства (в сучасних умовах цінностей модерного і постмодерного суспільства), важливо досліджувати студентство як резерв формування інтелектуальної еліти, а вищу школу розглядати як головний канал цього

формування і, отже, як суб'єкт соціокультурної трансформації.

Назвемо ще одну причину високої, на наш погляд, уваги дослідників і практиків до студентів вищих навчальних закладів. Динамічність і відносно високий рівень організованості студентства робить цю групу досить привабливою для різного роду ідеологів і політиків (точніше, політиканів), які намагаються втягти студентську молодь у політичні ігри, які мають, як правило, досить брудний підтекст. Саме тому в рамках проведеного нами дослідження ми звернули особливу увагу на громадянсько-політичні позиції сучасного студентства.

Нарешті, наша увага до аналізу динаміки ціннісної свідомості студентської молоді зумовлена її демографічними й інтелектуальними характеристиками, що робить цю соціокультурну спільноту однією з найбільш, якщо можна так сказати, ресурсомістких суспільних груп. Адже і вік, і освіта, безсумнівно, є найважливішими соціальними ресурсами. Однак їхня актуалізація, реалізація інтелектуального й вікового по-

тенціалу студентства багато в чому детермінуються його ціннісними перевагами, що сприяють/перешкоджають становленню соціальної суб'єктності цієї соціально-демографічної групи, що в умовах транзитивного суспільства набуває особливої ваги. Перехід до іншого суспільства, на наш погляд, насамперед проявляється в тому, що на зміну "желеподібному" (М. Мамардашвілі), безсуб'єктному (В. А. Ядов) радянському суспільству поступово, ще, на жаль, досить повільно приходить суспільство суб'єктне. Сьогодні характеристик соціальної суб'єктності набуває не тільки пострадянська особистість, але й різні інститути суспільства і соціальні групи, у тому числі студентство, визначаючи не просто сам процес переходу до іншого суспільства, але і його спрямованість¹. Останнє у першу чергу проявляється в аксіонормативній сфері, зокрема, у модернізації й постмодернізації цінностей студентської молоді.

Щоб переконатися в цьому, звернемося до даних проведеного нами дослідження. Насамперед підкреслимо, що справді соціологічний (науковий) аналіз неминуче передбачає певний порівняльний ряд (просторовий або часовий). Тому в своєму дослідженні студентства ми звернулися, з одного боку, до аналізу ціннісних орієнтацій різних поколінь студентської молоді, з іншого, вивчаючи ціннісний світ сучасного українського студентства, ми здійснили порівняльний аналіз аксіонормативних систем різних груп сьогоденної молоді вищих навчальних закладів (студентів ВНЗ різного профілю навчання, престижних і непрестижних спеціальностей і т. д.). При цьому ми використали як кількісні, так і якісні методи дослідження. До першого ми зверталися, розглядаючи студентство як більшу соціальну групу з типовими об'єктивними (внутрішня неоднорідність: демографічна, національ-

на, соціальна і т. ін.) і суб'єктивними (студентська субкультура) характеристиками. Якісні методи (зокрема, біографічний метод, фокусовані групові інтерв'ю та ін.) допомогли нам не тільки проникнути у внутрішній світ кожного конкретного респондента, але й зрозуміти, як самоідентифікуються молоді люди, котрі навчаються сьогодні у вищих навчальних закладах. Останнє стає особливо важливим при вивченні студентства як носія певних культурних норм і цінностей. Адже будь-яка соціокультурна спільнота конструюється завдяки стійким уявленням про себе й про групу, до якої вона належить, та самоідентифікації "Я" із групою.

Отримана нами якісна інформація свідчить про те, що, незалежно від мотивації одержання вищої освіти, всі наші респонденти, самоідентифікуючись із студентством, позитивно оцінюють свою належність до даної соціальної групи й ставлять її на одне з перших місць в "молодіжній ієрархії". При цьому відзначаються такі вирізняльні характеристики студентів, як високий інтелектуальний рівень, широкий кругозір, більш високі життєві вимоги й більші, ніж в інших груп молоді, життєві шанси по закінченні ВНЗ (незалежно від того, будуть вони працювати за обраною спеціальністю чи ні). Цікаво, що вищий навчальний заклад сприймається студентами не тільки як соціальний інститут професійної освіти, але і як те середовище спілкування, яке дає їм значно ширші можливості (особливо в порівнянні з однолітками, що не навчаються у вищій школі) для саморозвитку. Майже 90 % студентів, що надали нам свої біографії, віддають перевагу неформальному спілкуванню у своєму, студентському колі.

Матеріали, отримані за допомогою біографічного методу, досить докладно проаналізовані в наших попередніх публікаціях.²

У даній статті ми хотіли б докладно зупинитися на результатах кількісних досліджень проблем життєдіяльності різних поколінь вітчизняного студентства.

Оскільки систематичне вивчення студентства в Харківському університеті почалося приблизно 35 років тому, нами були виділені кілька поколінь студентської молоді (починаючи з кінця 60-х рр. минулого століття дотепер). Визначаючи ці покоління, ми виходили з концепції формативних років (Р. Інглехарт), відповідно до якої найбільш значимим періодом для формування особистості є віковий період від 12 до 18 років. Беручи до уваги зміст конкретного етапу вітчизняної історії, який збігся з формативним періодом різних поколінь студентства, ми назвали ці покоління в такий спосіб: **“покоління відлиги”** (студентська молодь кінця 60-х – початку 70-х рр. ХХ століття, соціалізація якої відбувалася в період хрущовської “відлиги”); **“покоління застою”** (студентська молодь другої половини 70-х – першої половини 80-х рр.; формативні роки цього покоління студентів збіглися із брежневським “застоем”); **“покоління перебудови”** (студентство другої половини 80-х – початку 90-х рр., чия соціалізація проходила в умовах горбачовської перебудови); **“перше покоління незалежності”** (студенти середини 90-х рр.) і, нарешті, **“друге покоління незалежності”** (студентська молодь кінця 90-х рр. ХХ – початку ХХІ століття). Виділення двох “поколінь незалежності” зумовлене динамічною соціокультурною ситуацією першого десятиліття незалежності української держави, завдяки якій умови соціалізації молоді, у тому числі студентської, початку, середини й кінця 90-х років істотно відрізняються.

Аналізуючи відмінності в ціннісних орієнтаціях студентства різних поколінь, ми, серед інших, використали типологію цінностей,

засновану на цивілізаційних (соціокультурних) критеріях. Культурну генетику цінностей ми вважаємо особливо важливою при вивченні їхніх динамічних характеристик. Вона дозволяє зрозуміти, які елементи етосу конкретного суспільства (наприклад, сучасного українського суспільства) або соціальної спільноти (наприклад, студентської молоді) орієнтовані на відтворення давно сформованих норм, цілей життя й засобів їхнього досягнення, тобто коріняться в традиційних цінностях (родина, здоров’я, матеріальний статок і т.д.), які відносяться до модерністських аксіофеноменів (орієнтації на інновації в досягненні раціональних цілей); які можна охарактеризувати як ознаки постмодерністських орієнтацій (прагнення до самореалізації і якості життя).

Відразу ж відзначимо, що, мабуть, єдиною цінністю, значимість якої незмінно висока для всіх поколінь студентів, є родина (1-2 рангові місця у всіх проведених нами дослідженнях). Таким чином, хоч би що не казали сучасні дослідники про кризу родини, зниження її соціалізуючого впливу на особистість і т. д., людина, у тому числі й, можливо, насамперед постсучасна, вбачає в родині одну з найважливіших життєвих цінностей, сприймає її як фортецю, за стінами якої не такий вже й страшний наш сьогоденішній світ.

Аналіз розбіжностей у ціннісних орієнтаціях студентства ми вважаємо за доцільне почати з “покоління відлиги”. Як свідчать матеріали досліджень, проведених наприкінці 60-х – початку 70-х рр. серед студентів і випускників харківських вузів³, “поколінням відлиги” досить високо оцінювалися як модерністські (творчий підхід до справи, відповідальність, цілеспрямованість, ініціативність), так і традиційні цінності (принциповість, увічливість, тактовність, самокритичність, това-

риськість). Однак зіставлення оцінок значимості тих чи тих якостей (інструментальних цінностей) “покоління відлиги” і самооцінок рівня їхнього розвитку показує, що найбільшою мірою індекс значимості й індекс розвитку розходяться відносно модерністських цінностей, які були для даного покоління, скоріше, декларованою, ніж реалізованою цінністю. Важливо відзначити, що в структурі цього типу цінностей “покоління відлиги” досить мало були представлені власне досягницькі цінності, орієнтації на досягнення високого становища в суспільстві, прагнення до професійної кар’єри і т. ін., що значною мірою визначалося ідеологічними настановами тих років.

Наступне покоління студентів (“покоління застою”), як свідчать наші дослідження⁴, над усе оцінювало такі якості, як чесність, правдивість, чуйність, уважність, повага до людей, скромність, простота, колективізм, почуття товариства, тобто традиційні аксіологічні феномени. Модернізація ціннісної свідомості цього покоління студентів насамперед проявлялася в його орієнтаціях на професійне вдосконалення, в установках на творчу професійну діяльність. Однак реальна соціальна практика тих років далеко не завжди сприяла реалізації цих установок.

Результати досліджень студентства “покоління перебудови” показали, що зміни, які відбуваються в країні, актуалізували модерністський дискурс ціннісної свідомості молоді ВНЗ. Зокрема, досить високі оцінки студентів одержали такі якості, як заповзятливість, ініціативність, терпимість іншого напряму думок і дій та ін.

Ще більшою мірою на цінності модерного суспільства орієнтуються виділені нами “покоління незалежності”. Відзначимо, що виділення двох “поколінь незалежності” зумовлене більшою виразністю постмодер-

ністських орієнтацій у ціннісній свідомості студентів початку ХХІ століття⁵, зокрема, більшою артикуляцією таких цінностей, як самореалізація, економічна незалежність (для другого “покоління незалежності” вона більш значима, ніж матеріальний добробут), толерантність та ін. Для першого “покоління незалежності” (за даними дослідження, проведеного нами в 1996–1997 рр.) після здоров’я й родини головні цінності — це особиста свобода, незалежність у судженнях і діях, матеріальне благополуччя, повноцінний відпочинок, цікаві розваги. Тільки сьоме рангове місце в цього покоління займає така цінність, як можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів.

Особливе значення для досягнення цілей нашого дослідження має кластерний аналіз ціннісних орієнтацій студентства другого “покоління незалежності”. Підкреслимо, що одним з найважливіших завдань кластерного аналізу є вибір класифікуючих ознак. Визначаючи їх, ми виходили з того, що суб’єктність особистості або соціальної групи (у нашому випадку студентства) як найважливіша характеристика модерної й, особливо, постмодерної особистості, проявляється, зокрема, в **орієнтаціях** на термінальні й інструментальні цінності, у тому числі на певні особистісні якості, а також у **реальному рівні розвитку** цих якостей у майбутніх фахівців. При цьому ми виходили із самооцінок наших респондентів того, наскільки властиві їм перераховані в нашому інструментарії якості.

Що ж показав здійснений нами кластерний аналіз? Які й скільки кластерів утворилося відповідно до виділених нами ознак? Насамперед відзначимо, що ми одержали п’ять таких кластерів⁶ (див. рис. 1.).

Важливим для нашого дослідження є порівняльний аналіз побудованих нами кластерів. Причому, най-

Рис. 1. Кількісні характеристики виділених кластерів

цікавішими є не тільки й не стільки відмінності між кластерами, представники яких презентують різні, з погляду цивілізаційного критерію, ціннісні феномени (скажемо, між “традиціоналістами” і “модерністами”), скільки відмінності між “постмодерністами-прагматиками” і “постмодерністами-ідеалістами”, між “модерністами-комуналістами” і “модерністами-індивідуалістами”.

Порівняємо побудовані нами кластери постмодерністів. Нагадаємо, що головними постмодерністськими цінностями є самореалізація і якість життя. Обидві цінності, безсумнівно, являють собою інтегративні феномени свідомості. Вони можуть не тільки наповнюватися різним змістом, але й актуалізуватися завдяки різним (часом протилежним) інструментальним цінностям (якостям особистості). Так, для “постмодерністів-прагматиків” і самореалізація, і якість життя насамперед пов’язані з матеріальними факторами (економічною незалежністю й матеріальним статком), для “постмодерністів-ідеалістів” – із здоров’ям, сімейним благополуччям і творчою діяльністю. Портрет “постмодерністів-прагматиків” доповнює самооцінка якостей,

серед яких переважають суто ділові характеристики (цілеспрямованість, наполегливість, уміння доводити справу до кінця, прагматизм). На відміну від них для “постмодерністів-ідеалістів” характерні такі якості, як чесність, доброта, терпимість до поглядів інших. Їм же, у порівнянні із представниками всіх інших кластерів, найбільшою мірою властива готовність поступитися власним благополуччям заради громадянського обов’язку. Таким чином, можна говорити про різні **стратегії** самореалізації особистості майбутнього фахівця – прагматичної й ідеалістичної.

У чому ж причини цих розходжень між групами постмодерністів? Можливо, це зумовлено їхніми об’єктивними характеристиками. Дійсно, аналіз даних показує, що до прагматиків належать переважно представники чоловічої статі, до ідеалістів – жіночої. Серед перших переважають студенти технічних ВНЗ, серед ідеалістів практично однаковою мірою представлені студенти природних, технічних, гуманітарних і економічних спеціальностей. Постмодерністи-прагматики, відповідно до самооцінок, – найбільш забезпечені люди. Як “прагматики”, так і “ідеалісти” –

діти найбільш освічених (у порівнянні з іншими кластерами) батьків. Серед перших найбільше жителів великих міст (обласних центрів).

Розбіжності у стратегіях самореалізації представників “постмодерністських кластерів” обумовлені не тільки рівнем матеріального статку батьківської родини, але й більш активною власною економічною поведінкою “прагматиків”. Серед них значно більше тих (у порівнянні з усіма кластерами), хто, навчаючись у ВНЗ, постійно підробляє (близько 29%).

Перейдемо до порівняльного аналізу наступної (модерністської) пари кластерів. І в цьому випадку другу частину своєї назви кластери одержали насамперед завдяки обраним їхніми представниками засобам досягнення поставлених цілей. І в третьому, і в четвертому кластері переважають орієнтації на досягальницькі цінності, які у першу чергу репрезентують ціннісну систему модерного суспільства (високе суспільне становище, професійна кар’єра, особиста свобода, економічна незалежність, побутовий комфорт тощо).

Щоправда, вже на рівні термінальних цінностей представників двох модерністських кластерів ми фіксуємо деякі (часом досить значні) розходження. Так, четвертий кластер відрізняється більш високим рівнем орієнтації на такі цінності, як гарні стосунки з оточуючими людьми; взаєморозуміння з батьками; користь, принесена суспільству; участь у суспільному житті (найвищі оцінки серед всіх кластерів). Ще більшою мірою відрізняються “інструменти”, що сприяють реалізації модерністських ціннісних преференцій у “модерністів-комуналістів” і “модерністів-індивідуалістів”. Перші, як видно з назви кластера, у досягненні обраних цілей апелюють насамперед до

колективістських інструментальних цінностей, зокрема, до таких якостей, як чесність, сумлінність, відповідальність, наполегливість, працьовитість, уміння доводити справу до кінця, терпимість до поглядів інших людей, самодисципліна, товарищескість. Значно більшою мірою “комуналістам” (насамперед у порівнянні з “індивідуалістами”) властива така якість, як готовність поступитися власним благополуччям на користь громадянського обов’язку.

“Модерністи-індивідуалісти” реалізують свої ціннісні орієнтації, у першу чергу, розвиваючи почуття власної гідності, товарищескість і впевненість у собі. Що стосується їхньої економічної активності, то вона трохи нижча, ніж у “комуналістів”, водночас їхній матеріальний статок трохи гірший. Хоча обидва “модерністські” кластери переважно жіночі, чоловіків більше серед “індивідуалістів”. Розбіжності цих кластерів за профілем навчання практично не виражені, а освітній капітал родини значно вищий у “модерністів-індивідуалістів”, серед них же більше вихідців з обласних центрів.

Аналізуючи об’єктивні характеристики другого кластера (ми назвали його “нові традиціоналісти”, оскільки ціннісній свідомості студентів, що ввійшли до цього кластера, властиві орієнтації не тільки на традиційні, але й на деякі модерністські цінності), необхідно насамперед відзначити, що його представники — це діти найменш освічених батьків. Як і “модерністи-комуналісти”, “нові традиціоналісти” — це переважно вихідці з малих міст, райцентрів, сіл. “Традиціоналісти” — найбільш серед респондентів, що потрапили у вибірку нашого дослідження. Їхня економічна поведінка (у порівнянні з іншими кластерами) відзначається пасивністю. Майже 2/3 кластера — жінки.

Таким чином, наше дослідження показало, що певні елементи модерністського ціннісного дискурсу були характерні ще для студентства 70-х – 80-х рр. Однак лише наприкінці 90-х рр. минулого століття даний дискурс стає домінуючим у свідомості студентської молоді. Тоді ж відбувається процес часткової постмодернізації ціннісних орієнтацій студентства, однак у його свідомості все ще досить широко представлені традиційні цінності. Амбівалентність ціннісної свідомості сьогоденних студентів, представленість у ньому всіх соціокультурних (цивілізаційних) типів аксіофеноменів відображає стан пострадянського, у тому числі українського, суспільства в цілому, зокрема,

його маргінальний, транзитивний стан. Як показав кластерний аналіз, найважливішими факторами, що детермінують процеси модернізації й постмодернізації молодіжної свідомості, є: досить висока матеріальна забезпеченість частини сучасного студентства, високоурбанізований спосіб життя й освітній капітал батьківської родини. Усі ці фактори актуалізують суб'єктні характеристики майбутнього фахівця, що, безсумнівно, допоможе йому відносно безболісно вписатися в нову соціокультурну ситуацію, а пострадянському суспільству чіткіше артикулювати перспективи своєї трансформації на шляху до іншого, якісно нового стану.

1. Сокурянская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен // *Методология, теория та практика социологического анализа современного общества* : 36. Наук. Праць. Харків, 2001. – С. 36–41;
2. Сокурянская Л. Г. Субъектные диспозиции молодежи как фактор социальной трансформации // *Молодь в умовах нової соціальної перспективи*. – Житомир, 2002. – С. 6–9;
3. Сокурянська Л. Г. Проблема суб'єкта в сучасній соціології // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Карабіна 577'2003* : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Карабін, 2003. – С. 534–539;
4. Сокурянская Л. Г., Кислова О. Н. Ценностная дифференциация украинского студенчества: кластерный анализ // *Методология, теория та практика социологического анализа современного общества* : 36. Наук. Праць. Харків, 2003. – С. 534–539.
5. Сокурянская Л. Г. Высшее образование как модель социокультурной трансформации: институциональный аспект анализа // *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства*. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 404–409.
6. Сокурянская Л. Г. Качественная методология в контексте развития социологической теории // *Проблеми розвитку соціологічної теорії* : Наукові доповіді і повідомлення / Ред. М. О. Шульга та ін. – К. : Інститут соціології НАН України, 2001. С. 48–53.

Подано до редакції 25.08.2003

Abstract. STUDENTS ON THE PATH TO A NEW SOCIETY: THE VALUES OF TRANSITION

The author is considering students as one of the most socially significant groups, and an important subject of contemporary society. The article traces the changes in values throughout a number of student generations in the country: throughout the early 60s, the period of ‘stagnation’, *perestroyka* and the independent Ukraine.
